

LBRIS

We know
books

CRISTINA ALEXANDRU-DINU

**UTOPIE ȘI COMUNISM –
DE LA IDEEA FILOSOFICĂ
LA PRACTICA POLITICĂ**

Studiu de caz: Comunismul din România

t...

TRITONIC

Tritonic Books

București | 2025

CUPRINS

PREFAȚĂ – Metamorfozele distopice ale unei idei luminoase. O istorie intelectuală a proiectului comunist	9
INTRODUCERE	31
I. IDEILE DE UTOPIE, DISTOPIE ȘI IDEOLOGIE. CLARIFICĂRI CONCEPTUALE	41
1.1. Utopie și distopie	42
1.2. Ideologie și comunism	45
1.3. Fundamentele imaginarului utopic – J. J. Wunenburger	56
II. ISTORIA IDEILOR DE UTOPIE ȘI DISTOPIE	79
2.1 Teorii utopice și distopice	79
2.1.1. <i>Civitas divina vs. Civitas terrana</i> – Platon și comunismul european	79
2.1.2. Societatea utopică și idealurile totalitare – Thomas Morus	99
2.1.3. George Orwell – Distopia ca practică totalitară	114
2.1.4. John Rawls – utopia din Teoria Dreptății	129
III. FUNDAMENTELE FILOSOFICE ALE COMUNISMULUI	143
3.1. Socialiștii utopici	143
3.1.1. Gracchus Babeuf	145
3.1.2. Claude Henri, Conte de Saint-Simon	149
3.1.3. Robert Owen	153
3.1.4. Charles Fourier	157
3.2. Viziunea filosofico-politică a lui Karl Marx	161
3.2.1. Hegel și Marx	165
3.2.2. Marx și socialiștii utopici ai secolului al XIX-lea	172
3.2.3. Marxismul. Linii generale și scurte evaluări critice	175
3.2.4. Teoria politică – analiza Manifestului Partidului Comunist	189
3.2.5. Economia politică marxistă	198

IV. EVALUĂRI CRITICE ALE COMUNISMULUI – DIMENSIUNEA FILOSOFICO-POLITICĂ	219
4.1. Fiziologia gândirii totalitare la Hannah Arendt	219
4.1.1. Masele	224
4.1.2. Propaganda	228
4.1.3. Teroarea	230
4.2. Karl Popper – critica teoriei lui Marx	234
4.2.1. Istoricismul	236
4.2.2. Marxismul, dușman al societății deschise	242
V. STUDIU DE CAZ – COMUNISMUL ROMÂNESC	255
5.1. „Rețeta” comunistă sovietică	257
5.2. Victoria comunismului în România. Comunismul naționalist ceaușist (1965–1989)	280
5.2.1. Declinul economic	288
5.2.2. Forme de opoziție împotriva regimului comunist	291
5.2.3. Politici controversate	297
5.3. Abuzurile dictaturii comuniste din România	301
5.3.1. „Reeducarea” de la Pitești	306
5.3.2. Securitatea	311
5.4. Căderea comunismului în România. Revoluția din 1989.	320
VI. CONCLUZII	335
BIBLIOGRAFIE	345

PREFAȚĂ

Metamorfozele distopice ale unei idei luminoase. O istorie intelectuală a proiectului comunist

ÎN POFIDA NENUMĂRATELOR și variatelor exegeze de care a beneficiat în ultimele decenii, mai ales după prăbușirea în lanț a regimurilor totalitare de stânga în Europa la sfârșitul secolului XX, *comunismul ca fenomen ideologic* continuă să suscite interes academic și să prilejuiască realizarea unor cercetări care luminează aspecte inedite despre structura, contextele de manifestare și posteritatea sa încă nebănuită. O asemenea cercetare este și lucrarea de față, *Utopie și comunism – de la ideea filosofică la practica politică. Studiu de caz: comunismul din România*, realizată de doamna Cristina Alexandru Dinu.

Încă din introducere, autoarea consideră oportun să precizeze domeniul de cercetare de la care se revendică analiza pe care o întreprinde: *filosofia politică*. Conceptele pe care le mobilizează încă din titlu, „utopie” și „comunism” sunt corelate într-un mod ingenios pe întreg parcursul lucrării atunci când își propune să reconstituie „biografia” unei idei subversive, ideea comunistă, privită însă sub unghiul eșecului *transpunerii ei în practică ca idee utopică*. Tot în introducere ne sunt expuse procedeele și strategiile metodologice pe care se sprijină cercetarea: istoria ideilor, mai precis detectarea ideilor fundamentale, a acelor *unit ideas* (Arthur Lovejoy) care stau în spatele ideologiei comuniste, „care dau seama de mecanismele și manifestările totalitarismelor de stânga”¹, care produc efecte în istorie și „sunt susceptibile de a conține factori dinamici care influențează mentalul social și politic”².

¹ Cristina Alexandru Dinu, *Utopie și comunism – de la ideea filosofică la practica politică*, Editura Tritonic, București, 2025, p. 3.

² *Ibidem*.

teoretică. Metamorfozele totalitarismelor nu s-au încheiat, ele continuă până astăzi, chiar dacă își schimbă uneori înfățișarea, ascunzându-se sub denumiri precum „democrații pure” sau „adevărate democrații”. Aparențele, însă, nu garantează că s-au produs transformări reale și în adâncurile acestor structuri.

În ultima parte este important de remarcat faptul că dincolo de analiza istorică a faptelor există și o analiză filosofico-politică, în care principalul scop este să evidențiez cum au fost alterate ideile marxiste care stau la baza comunismului și să caut elementele care formează o ideologie comunistă românească. Plecăm așadar, în studiul de caz, de la întrebarea Ce este ideologia comunistă românească? dorind să evidențiez care a fost specificul regimului comunist în România.

Privind în ansamblu, tema care dă unitate întregii reflecții este legătura profundă dintre utopie și comunism. Studiul de caz mă conduce la întrebarea esențială: cum se transformă o idee, născută din visul unei lumi ideale, într-o practică socială capabilă să marcheze radical existența oamenilor? Am încercat să urmăresc începuturile conceptului de utopie, să dezvălui înrudirea sa cu comunismul și, în cele din urmă, să arăt cum teoria s-a transformat în realitate concretă prin evenimentele social-politice ale României secolului al XX-lea. Totuși, dincolo de istoria parcursă, rămâne deschisă întrebarea asupra prezentului: nu cumva, sub forme mai subtile și mai rafinate, utopiile și distopiile continuă să modeleze lumea în care trăim?

I. IDEILE DE UTOPIE, DISTOPIE ȘI IDEOLOGIE. CLARIFICĂRI CONCEPTUALE.

ÎN ACEST PUNCT al reflecției încerc să urmăresc un fir roșu care străbate patru concepte fundamentale: utopia, distopia, ideologia și comunismul. Chiar dacă ele nu se așază pe același nivel logic sau conceptual, între ele se întinde o rețea de sensuri și influențe reciproce, din care se conturează treptat imaginea unei tradiții intelectuale ce a marcat profund istoria modernă. Vorbim despre utopie și distopie ca specii ale aceleiași gen, care imaginează societăți – bune sau rele. Este de precizat, în caz că mai era nevoie, că cei care creează utopii, respectiv distopii nu o fac pentru a livra un plan de urmat pentru guverne. Faptul că au existat, de-a lungul istoriei, gânditori și apoi conducători de state care și-au imaginat că pot pune în practică o utopie este un aspect care nu ține direct de specia utopiei/distopiei. Comunismul se leagă de aceste două concepte de gândire – utopia/distopia – prin faptul că el este rezultatul dorinței de a pune în practică o societate imaginată. Comunismul – ca termen central al lucrării noastre și totalitarismul, în general – este, deci, rezultatul nefast al încercării de a găsi un *loc de nicăieri*. Însă, comunismul trebuie să devină prima dată o ideologie pentru a fi pus în practică, așadar vom studia prin ce mecanisme devine comunismul o ideologie politică și vom defini elementele definitorii ale sale pentru a vedea cum se separă el de regimurile mai puțin brutale cum ar fi social-democrația.

Pentru a vedea care sunt conexiunile dintre concepte voi avea în vedere câțiva dintre cei mai importanți autori care au abordat în lucrările lor aceste concepte. Fie că vorbim despre creatori de utopii – Morus, respectiv distopii – Orwell,

fie că vorbim despre căutători ai sensului utopiei, cum este Wunenburger, scopul este găsirea unei linii conectoare între cele trei. Ipoteza pe care caut să o confirmăm este aceea că atunci când se dorește punerea în practică a utopiei (pentru că, cel puțin la nivel declarativ, nimeni nu dorește să facă dintr-o distopie ceva real), regimul ce se naște este unul totalitar, iar acest lucru are diferite motive – psihologice, sociologice etc.

Rămâne de lămurit prin ce mecanisme ideile utopice sau distopice ajung să se transforme în dictatură și care sunt cauzele profunde ce fac posibilă instaurarea unui regim totalitar. În această încercare, îmi voi îndrepta atenția spre teoriile mai multor autori – de la Platon și Thomas Morus până la George Orwell și John Rawls – fiecare oferind, în felul său, o cheie de înțelegere a acestei metamorfoze.

1.1. Utopie și distopie

Nu trebuie totuși să uităm că cele două concepte centrale ale acestei lucrări, *utopie* și *comunism* au o istorie comună, chiar dacă ea este una paralelă. Cetatea lui Morus „se distinge prin refuzul oricărei proprietăți private – inclusiv pentru locuință etc. – și printr-un egalitarism generalizat, inclusiv între sexe. Astfel, chiar de la început, prototipul utopiei este strâns asociat cu ideea comunistă a suprimării proprietății private. (...) În secolul al XIX-lea, adversarii lui Gracchus Babeuf au văzut în *Insula Utopia* prototipul cetății comuniste, deoarece aici proprietatea și moneda sunt eradicate, munca este transformată în datorie socială și fiecare primește în funcție de nevoile sale”²¹.

Vom vedea, în capitolul dedicat lui Morus, cum comunismul împrumută elemente utopice din Cetatea sa Ideală și începe să își sprijine acțiunile pe scrieri care să dea legitimitate

acțiunilor sale. De fapt, comunismul își fabrică această legitimitate și prin istoricii comuniști care rezervă locuri de cinste marilor utopiști, precum Morus, Campanella sau părintele Meslier. Cu alte cuvinte, istoricii comuniști creează, ca să nu spunem inventează, o serie de arhitecți ai unei societăți fundamentale comuniste.

Ca și utopia, și distopia este și ea un gen literar. Este, într-adevăr opusul utopiei, adică prezintă o lume imaginară, dar în care totul este negativ. Sistemul politic este unul represiv, nu mai există libertate de niciun tip, iar gradul de intruziune al politicului în viața personală a cetățeanului se apropie de ceea ce Hannah Arendt evidențiază în *Originile totalitarismului*, anume că sistemul totalitar dorește să elimine viața privată pentru că nu o poate controla în niciun fel. Distopia, reprezentată foarte bine de lucrarea 1984²² a lui George Orwell, dar și în altele precum *Minunata lume nouă*²³, a lui Aldous Huxley, ne prezintă o lume, *de nicăieri*, în care sistemul politic reușește să controleze chiar și viața privată a oamenilor, de exemplu prin tele-echanele din casele oamenilor ce trăiesc în Oceania lui Orwell.

Orwell merge chiar mai departe pe tărâmul imaginației prin faptul că, la un moment dat, un angajat al Ministerului de Interior mărturisește faptul că ei caută să controleze până și gândurile oamenilor.

Conceptul de distopie se întoarce în istorie la diferite culturi și perioade, dar ca gen literar distinct, a prins contur în special în secolul al XX-lea. Opusul utopiei, distopia descrie o societate imaginară în care condițiile de viață sunt extrem de negative din cauza unor factori precum controlul totalitar, supravegherea excesivă, lipsa libertăților individuale sau distrugerea mediului înconjurător. Există, desigur, semne ale vii-

²¹ Curtois Stephane (coord.) *Dicționarul comunismului*, Editura Polirom, Iași, 2008, pp.650–651.

²² George Orwell, *O mie nouă sute optzeci și patru*, Editura Polirom, Iași, 2002.

²³ Aldous Huxley, *Minunata lume nouă*, Editura Polirom, Iași, 2011.

toarelor distopii certe, cu mult înainte de secolul al XX-lea, iar precursorii distopiei pot fi considerați, de exemplu, Jonathan Swift, H.G. Wells s.a. Pe scurt, se întrevide o lume distopică în lucrarea *Călătoriile lui Gulliver*²⁴ a lui Jonathan Swift (publicată în 1726), unde există o insulă fictivă numită „Laputa”. Acolo oamenii sunt preocupați exclusiv de știință și tehnologie, dar sunt total lipsiți de conexiuni umane și empatie. Îl mai avem drept precursor al distopiei pe Samuel Butler, care în lucrarea *Erewhon*²⁵ (publicată în 1872) explorează conceptul de evoluție, fiind considerată una dintre primele lucrări care a pus în discuție ideile de utopie și distopie. Cartea prezintă o lume imaginară în care lucrurile sunt inversate față de ceea ce se întâmplă într-o societate reală. Adică, tehnologia este văzută drept o forță distructivă și este interzisă, iar bolile sunt considerate infracțiuni și tratate în consecință. Oamenii sunt închiși atunci când se îmbolnăvesc, deoarece boala este considerată o infracțiune morală. Butler aduce în față ideea – care ulterior s-a dovedit a fi adevărată – că uneori, ceea ce considerăm a fi progres poate avea consecințe negative asupra umanității.

O altă lucrare, una science-fiction de această dată, dar în care se descoperă elemente distopice, privind lucrurile mai ales după experiența totalitară din secolul al XX-lea, este *Mașina Timpului*²⁶ de H.G. Wells, (publicată în 1895), în care lumea este împărțită în două clase, Eloi și Morlocks. Unii sunt cei privilegiați, iar ceilalți sunt sclavii.

Toate aceste lucrări pot fi considerate precursorii ideilor distopice, deoarece pun în lumină aspecte ale unor societăți care ascund sub suprafață probleme profunde legate de umanitate, societate sau control.

Așadar, pe scurt, luând în considerare Oxford Dictionary, utopia este: „un loc sau o stare de viață ideală. Viziunile asupra unor comunități ideale și moduri de viață au influențat în mod natural multe platforme politice, deși concepțiile despre natura umană pe care le implică sunt, de obicei, extrem de simpliste.”²⁷ În timp ce distopia, potrivit aceluiași dicționar este „o utopie negativă: un loc în care, în loc ca totul să fie bine, nimic nu este bine. Minunata lume nouă a lui Aldous Huxley și 1984 a lui George Orwell sunt cele mai cunoscute distopii fictive.”²⁸

1.2. Ideologie și comunism

Ce se întâmplă cu ideologia comunistă? În primul rând nu ne mai aflăm pe terenul strict filosofic. Vorbim despre o *ideologie*²⁹. Astfel, ideologia politică apare pentru prima oară sub pana lui Antoine-Louis-Claude Destutt de Tracy (1754–1836). Acest autor, în secolul al XVIII-lea, dorește ca ideologia să fie o *doctrină a ideilor*, o *știință a ideilor*. Interesant este faptul că de Tracy a creat acest termen pentru a înlocui termenul de filosofie, considerat a fi desuet. Termenul ajunge să se impună în epoca pre-revoluționară, apoi post-revoluționară. După o perioadă de declin – sensul său era unul peiorativ – ajunge să capete faimă în sfera științei politice. Poate

²⁷ Oxford Dictionary, <https://www.oxfordreference.com/search?q=utopia&searchBtn=Search&isQuickSearch=true>, accesat la data de 14.03.2025.

²⁸ Oxford Dictionary, <https://www.oxfordreference.com/search?q=dystopia&searchBtn=Search&isQuickSearch=true>, accesat la data de 14.03.2025.

²⁹ O excelentă lucrare care tratează extrem de clar problema ideologiilor politice – specificul acestora în raport cu alte sensuri ale termenului – este cartea lui Danic Parenteau & Ian Parenteau, *Les idéologies politiques. Le clivage gauche-droite*, Pressé Universitaire de Québec, Québec 2008. Un alt autor important, Raymond Ruyer (*Les nuisances idéologiques*, Calmann-Lévy, Paris 1972) descrie în cartea amintită întreaga pleiadă de forme negative pe care ideologiile politice o pot căpăta.

²⁴ Jonathan Swift, *Călătoriile lui Gulliver*, Editura Cartex, 2019.

²⁵ Samuel Butler, *Erewhon*, Editura Polirom, Iași, 2021.

²⁶ H.G. Wells, *Mașina Timpului*, Editura Paladin, București, 2023.

că cel mai important autor care a ridicat termenul la nivelul de categorie a gândirii politice este fără tăgadă K. Marx. La Marx întâlnim trei dimensiuni ale termenului, în felul acesta ajungem să înțelegem rațiunile sale pentru a „devia” de la linia gândirii filosofice clasice (și hegeliene), permițându-și aceste deplasări terminologice, suprapunând sau considerând sinonime grupele de termeni *contradicție-dialectică-antitetică*, sau *contradicție-opoziție* (*Widerspruch-Gegensatz*). Astfel, avem:

- Ideologia ca falsă modalitate de a concepe realitatea de către idealisti (Hegel fiind exponentul acestora după Marx). Ideologia ca teorie și practică ce are ca scop evidențierea faptului că orice lucru material are în spate o Idee sau un complex de idei. Deci, a înțelege lumea înseamnă să înțelegem ideile care stau ca fundament în spatele ei. Forța/puterea economică este, la Marx, principala putere care pune în mișcare lumea! Demersul idealist – expus de Kant-Fichte-Hegel – este abstract și „rupt” de realitate, paralel.
- Al doilea sens al termenului desemnează mai mult „un anumit tip de gândire” specific unei clase sociale. Burghezia, în concepția marxistă, se folosește de o ideologie proprie pentru a-și extinde dominația asupra întregii lumi. Deci, în acest sens, termenul este văzut a fi negativ.
- Ideologia ca *mod de gândire specific oricărei clase sociale*. În acest sens ideologia burgheză și cea proletară se întâlnesc și intră într-o relație dialectică. *Sensul lumii se vede diferit în funcție de clasa socială care expune o ideologie proprie*.
- Comunismul este expresia unei astfel de ideologii „învingătoare”. Gândirea clasei proletare (la care se adaugă în timp, sub comunismul deja instalat în Europa, și clasa țărănimii) „își găsește oponentul”, de fapt, devine conștientă de această opoziție, iar la nivel uman este

natural ca opoziția să fie receptată, reprezentată și pusă în act ca o formă de război.

De ce termenul de ideologie este unul special? Cum putem să susținem că avem de-a face cu o ficțiune, dar și cu o punte materială/obiectuală? Din punct de vedere al teoriei politice, ideologia (oricare ar fi ea) are două componente: *reprezintă o concepție despre lume și un program politic-acțional de punere în operă a ideilor care definesc/dau sens lumii*³⁰. Cu alte cuvinte, ideologia nu este o simplă construcție filosofică, ce este în mod principal *contemplativă*, ci are o dimensiune *constructivă/creativă* a lumii. Lumea se *fasonează* conform ideologiei. Ficțiunea, care se propune în primă instanță, se inserează – cu forța, dacă este necesar – în lume. Acest lucru este specific oricum gândirii de stânga, cea care pornește de la o nemulțumire față de ordinea lumii și o încredere aproape oarbă în puterile rațiunii umane, capabile să modifice atât Natura, cât și omul însuși – căutând o nouă formă umană, cea de *Om nou*, de exemplu. Un raport antic-tradiționalist se răstoarnă acum. Nu omul trebuie să se integreze și să se armonizeze cu Natura/Lumea, ci Natura/Lumea, cu legile lor trebuie să se adapteze la *sensul ideilor umane* expuse de o ideologie. În acest fel Omul devine Zeu, iar comunismul nu poate fi privit a fi rupt de ideea de religie. Comunismul este superpozabil – oricât de hădă ar fi fața acestuia – unei religii umane. *Ecce homo!* Iată noul om și ce este el capabil să facă, iată creația pur umană. Să nu uităm cum se încheie *Manifestul Partidului Comunist*, realizat de K. Marx și Fr. Engels:

Comuniștilor le repugnă să-și ascundă vederile și intențiile. Ei declară fățiș că țelurile lor pot fi atinse numai prin doborârea violentă a întregii orânduiri sociale de până acum. Să tremure clasele dominante în fața unei Revoluții

³⁰ Vide Danic Parenteau & Ian Parenteau, *op. cit.* p. 14.

Comuniste. Proletarii n-au de pierdut în această revoluție decât lanțurile. Ei au o lume de câștigat³¹.

Un alt aspect pe care îl am în vedere privește tocmai modul *evolutiv* sau *dinamic* al dialecticii. Susțin ideea care pretinde faptul că ideologia comunistă nu s-a stins în România (și în restul Europei de Est). Mai mult, Internaționala comunistă nu s-a blocat permanent, ba chiar ar merge mai departe, cucerind teritorii din ce în ce mai vaste.

Mulți autori au susținut moartea ideologiilor, iar moartea ideologiilor comuniste și mai mult, mai ales după căderea blocului comunist din Europa de Est. Francis Fukuyama vorbește chiar despre un sfârșit al istoriei³² care coincide cu această „cădere” a sistemelor comuniste. Un sfârșit al Războiului Rece ar pune chiar punct acestor conflicte ideologice. Triumful liberalismului ar fi pecetluit acest lucru. Consider că acest lucru nu s-a petrecut în totalitate, deoarece vedem încă reminiscențe ale ideologiei comuniste chiar și în crizele actuale. De exemplu, ascunderea adevărului de către autorități cu privire la subiecte sensibile sau manipularea mass-mediei prin aruncarea în spațiul public al unor informații care să țină prima pagină ocupată pentru ca pe fundal să ruleze programul ideologic. În cel mai bun caz se află, la nivelul publicului, informația că o lege controversată a trecut după câțva timp de la publicarea ei în Monitorul Oficial.

Așadar, ideologia comunistă a trecut prin multiple transformări și metamorfoze. Uneori – în zilele noastre – renunțându-se chiar la denumirea de „comunism”, fără a altera, în schimb, fondul doctrinar-ideologic.

Regimurile comuniste au căpătat o față extrem de violentă și agresivă peste tot în lume. După valurile de orori care

³¹ Karl Marx, Friedrich Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, Editura Politică, București, 1969, p. 72.

³² Francis Fukuyama, *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, Editura Paideia, București 1997.

au însoțit peste tot comunismul în lume, mulți teoreticieni au încercat să găsească explicații pentru aceste manifestări. Majoritatea explicațiilor se deplasau spre *natura umană*. Ceva din sânul comunismului, din regimul totalitar părea că devine element catalizator pentru manifestările cumplite ale ființei umane. Mai puțini sunt cei care încearcă să explice aceste manifestări ca avându-și rădăcinile în *ideologia* sau *fondul ideatic* al sistemului³³. Astfel, fundamentul gândirii ideologiei comuniste se sprijină pe o *insatisfacție profundă care creează judecăți de valoare despre societate, economie și politică*. Această insatisfacție, dublată de o *revoltă* îndreptată împotriva „surselor răului”, a *inechităților* sociale, economice, politice, va conduce la comportamentul uman agresiv, care a devenit o marcă a regimului. Așadar, există trei surse ale unei scheme explicative³⁴ care dă seama de inechitatea prezentă în lume:

1. Inechitatea care derivă din „numărul mic” pus în față „numărului mare”. Aici se inserează „lupta de clasă”. O clasă minoritară domină o clasă majoritară. Fondul problemei – identificat și teoretizat de Marx – constă aici într-o dominare de natură economică în primul rând.
2. Din anii ,50 dinamica s-a deplasat spre o altă inechitate care deranja puternic societatea care adera la ideologia comunistă. Este vorba despre *imperialism*. De la un „număr mic” care domina „un număr mare”, adică de la o clasă socială dominantă – burghezia – s-a trecut la *națiuni dominatoare*. Acest lucru vine și ca o conștientizare și căutare de element real, social,

³³ Friedrich Hayek, *Drumul către servitute*, Editura Humanitas, București, 1993, cap. *De ce ajung în frunte cei mai răi*, pp. 139–154. Acesta este autoturul care arată cum influențează *sistemul* (politic, social, economic etc.) comportamentul uman.

³⁴ Vide Danic Parenteau, *op. cit.* pp 24–30.